

vetu. Pomislih, od bolova ne može da se smiri. Kad ga upitah kako mu je, odgovori da mu je dobro, ali ne može da zaspí dok se ne uljulja jer je tako navikao. S druge strane leže Svetolik Lazarević i Rašo Nešovanović, moji stari poznanici iz brigade.

Dani u bolnici, jedan sličan drugome, sporo odmicahu. Iako je hladnoća bila nepodnošljiva, a hrana dosta oskudna, raspoloženje je bilo dobro. Stari doktor Jovan Bulajić sa oskudnim sredstvima činio je sve da nas čim pre vrati u jedinice. Sredinom januara, od nepokretnog ranjenika postao sam, sasvim malo ali ipak, pokretan. Mogao sam uz pomoć štapa preći preko sobe. Smatrao sam to velikim uspehom.

Osvanuo je 20. januar. Kao i ostali dani pre njega bio je hladan, a još više nam je smetao vetar. U šumi je bilo tiho. Potmule eksplozije dopirale su i do nas. Oko podne, huka avionskih motora sve se više približavala. Cuh kako neko naređuje da se gase vatre. A kad ih ugasismo, još jače zadimi. Iz aviona to primetiše, okružiše nekoliko puta i ustremiše se na našu bolnicu. Zagnjurismo se u krevete i čekasmo. Nekoliko bombi pade sasvim blizu; stakla zazvečaše. Ostale bombe popadaše tu i tamo po šumi.

Tokom narednih desetak dana od početka ofanzive, dok su naše jedinice odbijale neprijateljske napade, mi smo se, predosećajući skori pokret, trudili da ga što spremnije dočekamo. Zdraviji su sekli štapove po šumi, a mi ostali smo ih podešavali i po sobi vežbali pokrete. Još nekako po sobi smo i išli, ali čim bismo to pokušali izvan barake išlo je vrlo, vrlo teško.

Vatre preko dana nismo smeli ložiti, već samo noću, kada nije postojala opasnost od neprijateljske avijacije, pa smo dane provodili u hladnim sobama, željno očekujući vesti sa bojišta. Najteže je u ovakvoj situaciji biti u pozadini, a posebno u bolnici. Tamo gde se odvija borbena radnja učesnik odmah vidi kakvo je stanje i prema njemu se upravlja. Tamo se poseduje oružje i fizička spremnost da se iz svake situacije nađe izlaz. Mi smo ovde svega toga bili lišeni i zato smo sa najvećom pažnjom pratili šta se »tamo« dešava. Svakog ko ovih dana naiđe pored nas zaokupimo pitanjem kakva je situacija, a prema jačini i blizini eksplozija sami zaključujemo o intenzitetu borbe.

Kada su se neprijateljske snage, kako od Bihaća tako i od Ključa, primakle Petrovačkom polju, naša bolnica dobi naređenje za pokret. U toku noći krenusmo prema pruzi Drvar — Mlinište; tamo je trebalo da nas prihvati »partizanski voz« i prebaci dalje. Jutarnja studen rezala je, nosnice se ledile, a

inje se hvatalo po kosi i odelu. Bolnička kolona sporo je napredovala. Već je bilo dobro svanulo kad smo stigli na mesto ukrcavanja — tek nekoliko kilometara od mesta polaska. Voza još nije bilo. Nestrpljivo smo tapkali u mestu. Nailazile su grupe: žena, dece, staraca. Napuštali su domove koje je sada neprijatelj pljačkao i palio. Potučaju se po ovoj planini, samo da bi spasli gole živote. Duboki bol obuzima čoveka gledajući ovaj promrzli narod kako polugo i bos odmiče prugom. Idu ćutke kao da su zaboravili govoriti. Sneg škripi pod njihovim nogama. Poneko dete zaplače, poneko od starijih okrene se i pogleda ili se i ne okrene već poguren ide dalje.

Malo zatim pojaviše se avioni. Umorna kolona naroda ne poznaje borbene zakone da se treba skloniti sa prtine ili stati, već ide dalje. Avioni se ustremiše na goloruki narod. Zaglušujuće eksplozije potresoše planinu, a parčadi čelika, drveća i ljudskog mesa poleteše u zrak. Avioni obaviše svoj divljački posao i odoše. Ostade strašan prizor: po garavom i crvenom snegu razbacane glave i ručice, samlevena tela dece i njihovih majki.

Najzad voz stiže. Ukrcasmo se ćutke, samo da se udaljimo od mesta fašističkog zločina. Samo i ovaj jedini zločin bio bi dovoljan da prikaže čud ljudskih izroda, inače predstavnika »više rase«. Snežna belina i drveće ostali su za nama. Odjednom se prolomi: »Stoj!« Grupa aviona već je bila nad nama. Mašinovođa ubrza, kao da pokuša pobeći. Bombe su padale okolo, tresak po okolnim vrletima, mitraljeska zrna su prštala, a mi — jurimo li jurimo. I umakosmo. Do Mliništa smo morali nekoliko puta stati.

Od Mliništa nastavismo pokret na volovskim kolima koja su vukla po četiri vola, ali se po velikom snegu koji je padao celu noć sporo odmicalo. Sem škripe kola ništa se drugo nije čulo. Kada smo stigli do Glamoča naša kolona dobi zadatak da se razmesti po kućama sela Radasilje. I ostale bolnice su se povlačile ka Glamoču. Neki su bili stigli pre nas, ali nekima je put bio duži, pa je prikupljanje u Glamočkom polju trajalo nekoliko dana. Hiljade ranjenika sa cele slobodne teritorije nađe se sada u kotlini, stešnjeno između Šatora, Staretine, Cincara i Vitoroga.

Ni ovde se nije moglo ostati dugo. Neprijatelj je i dalje žestoko navaljivao i bombardovao nas. Dalje prebacivati ovoliki broj za pokret nesposobnih ljudi nije bio iak posao. A da bi se to izvršilo, pravila se nova organizacija; podeliše nas na ešelone.

Ko će pripasti kom ešelonu zavisilo je od pokretljivosti. Prvo su odvojili one koji su mogli bar koliko-toliko sami da se kreću; to je bio pešački ešelon. Drugu grupu su sačinjavali oni koji nisu mogli da se kreću, ali su mogli sedeti; to je bio »konjički« ešelon. Treća grupa, sasvim teški ranjenici, prevoziće se.

Pripao sam konjičkom ešelonu, a ešeloni su se delili na bataljone i čete. Za svaku jedinicu određena je komanda. Pokret cele Centralne bolnice odvijao se po planu štaba za prebacivanje, a sprovodile su ga komande ešelona, bataljona i četa. Pravilno postavljena organizacija omogućila je da se i sa onako oskudnim sredstvima blagovremeno prebaci ovoliki broj ranjenika. Kretanje je vršeno samo noću. Cela Centralna bolnica imala je samo jednu cestu za prebacivanje. Planiranje pokreta bilo je tako dobro da je retko došlo do zastoja, a još rede smo u određenom selu zaticali neku drugu ranjeničku jedinicu.

U »konjičkom« bataljonu bilo je oko 200 ranjenika. Konja nije bilo dovoljno pa smo prebacivani po grupama. Najčešće, sledeći marševski cilj birao se tako da konjići odmah padom mraka prebace prvu grupu, a potom se vraćaju i prihvataju drugu, tako da i ona do zore stigne. Nije to bilo lako isplanirati! Sela su bila razbacana. Od sela do sela, po zamrznutoj cesti tapkali su strpljivo konjići, noseći na sebi promrzle, mršave, »biljcima« ogrnute ranjenike. I to se ponavljalo iz noći u noć. Moralo se žuriti; neprijatelj je upravo diktirao brzinu našeg pokreta. Za desetak noćnih pokreta naš bataljon je iz Glamočkog polja stigao u Šćitsku kotlinu.

Težak i naporan je bio taj put. Po zimi i snegu, slabo obučeni i nedovoljno nahranjeni, jedva smo se držali na tvrdim samarima. Svaki potres izazivao je jače krvavljenje rana. Često se dešavalo da nas iskrvavljene i zaleđene na kraju marša jedva odvoje od samara. I pored svega išlo se ćutke. Cuo se samo topot konja, koji su morali da se žure jer su na njih čekali drugi ranjenici.

Meni je najteže pao pokret posle Duvna. Do Pašićevih košara napor je bio kao i obično. Ali kada smo se počeli peti uz Paklenu planinu počele su muke; što smo se više peli i napori su bili veći. Na visini preko 1.000 metara sneg i velika hladnoća kao da su se udružili protiv nas. Sneg je usporavao kretanje, a hladnoća je iscrpljivala. Konji su upadali do trbuha, zaglavljivali se i prevrtali, a mi, vlažni od snega, izloženi hladnoći i jakom vetru, jedva smo se držali na samarima. Nekoliko puta

zajedno sa konjem našao sam se, kao i ostali ranjenici, u dubokom snegu, odakle su nas drugi vadili. Kuće nigde nije bilo. Put nam je bio čitava večnost. Ovoj planini kao da nema kraja. Koristili smo se gustom maglom i po danu išli dalje. Zurili smo napred očekujući neće li se negde ukazati ma kakvo naselje. Ne znam da li smo bili u stanju da se radujemo kada smo naišli na neki zaselak sela Ravno. Cim smo ušli u tople sobe pospali smo.

Ostali bismo ovde nekoliko dana, ali je kuću trebalo osloboditi za sledeće ešelone, pa smo već sledeće noći nastavili pokret do sela Varvara, a zatim se prebacili u Jakličće. Ovde, u kotlini Sčita, bilo je znatno prijatnije. Snega je bilo manje. Noću, sa planina Vran i Raduše, duvali su hladni vetrovi, ali je danju bilo neuporedivo toplije.

Nekoliko dana smo se odmarali u omanjoj kući. U prvom odeljenju se ložilo, a u drugom je po podu bila razastrta slama. Pribili smo se jedan uz drugog da bi nas stalo što više. U kući je bilo dvoje starih. Oniska starija žena stalno je požurivala starog da loži vatru. Suvonjav, onizak domaćin svesrdno je čarkao vatru. Iz prvog odeljenja prodirao je ljut dim. Pa ipak, bilo nam je prijatno.

Kao i na svakom zastanku, lekar i bolničarke pregledali su ranjenike, skidali zavoje, prali, peglali i pripremali ih za sledeće previjanje. Koliko su napora podneli za vreme našeg prebacivanja! Stalno su bili oko nas. Tokom marša vodili su konje, dizali one što su pali, popravljali zavoje, brinuli se o nama i materijalu. A kada je zastanak — mi se odmaramo, a oni spremaju hranu i zavojni materijal. Treba im se samo diviti, pa i to je malo!

Kroz bolnicu se proneše glasovi da ćemo se ovde duže zadržati. Ali su potmule eksplozije i dalje dopirale. Najjasnije su se čule one iz doline Neretve. Ovaj predah, ma koliko trajao, dobro će nam doći.

PONOVO SA BRIGADOM

Ležao sam na tankom sloju isitnjene slame kod gostoprimaljivih domaćina sela Jakličća i slušao druga koji je čitao vesti da je 2. proleterska divizija u dolini Neretve uništii delove talijanske divizije »Murde«. Sad mi je bilo jasno zašto su ovih dana mnoge eksplozije dopirale otuda.

Zelja mi je da se što pre priključim svojoj brigadi. Već sutradan na mršavom konjiću koji me je tako strpljivo nosio ovih nekoliko poslednjih pokreta, krenuo sam ka Šćitskom manastiru. Čuo sam da je tu Vrhovni štab, pa ću tamo saznati gde se brigada nalazi. Pridružilo mi se nekoliko prezdravelih ranjenika iz moje i drugih brigada. Na raskrsnici puta ispred Šćitskog manastira, u maloj kući, zatekoh Crnog.

— Druga proleterska brigada sada je oko Drežnice — odgovori mi Crni. — Tamo su teške borbe. Možda bi bilo bolje da još malo pričekam i bolje ozdraviš — počeo da me ubeđuje. Ali kad vide da sam uporan, složi se i naredi mi da do dolaska kurira prikupim prezdravele drugove i da se smestimo u veću kuću (na dva-tri kilometra ispred Prozora). — Tamo ima nešto municije, pa pripazite na nju — završi Crni.

Stigosmo do kuće kraj same ceste. Verovatno je pre rata to bila neka gostionica. Od poda do tavana naslagani sanduci minobacačkih mina i artiljerijskih granata, zaplenjeni od italijanske posade u Prozoru.

Po nekoliko puta dnevno nadletali su naš avioni i bombardovali Prozor. Često su mitraljirali i put ka Šćitu, pa smo se sklanjali po desetak metara od kuće. Nekada sam ostajao u kući jer nisam imao snage da trčim. Jednog dana pođoh u Prozor da potražim štab jer mi je motka našuljala ruku.

Saznadoh da je tamo i naš »glavni sanitetski referent« Gojko Nikoliš, koga nađoh u jednoj kući i zamolih da mi nađe i to onaj »pravi penzionerski štab koji ima rukovat«.

— Svako gleda »ratni plen« kroz svoje naočari — odgovori on kroz smeh, što me razljuti te se bez pozdrava vratih u »municijanski magacin« — kako smo zvali naše tadašnje obitavalište. Pred kućom me dočeka naš kuvar, postariji čovek, rodom iz okoline Kupresa, koji me obasu pitanjem: šta bi bilo kada bi se ovo upalilo — pokazujući na kuću sa municijom. Na primedbu jednog od drugova da bi bilo veselo, samo je mahao glavom i obilazio oko kuće ne obzirući se na smeh ostalih. Rano izjutra spremio je svoju torbicu, pozdravio se sa nama i otišao hramajući put Šćita.

— Odoh ja da tražim svoju jedinicu — reče nam pri polasku — jer ne želim da mi ovde bude »veselo«.

Čekao sam još nekoliko dana, ali kuriri ne dođoše. Pođoh da i bez njih tražim brigadu. Išao sam dolinom Rame.

Mnogo je vremena prošlo od kako su ovde vodene borbe, ali su ratni tragovi još neizbrisani: svuda oko ceste razlupani

kamioni, razbacan materijal. I mrtva tišina. Ponegde Rama izbacuje leševe talijanskih vojnika. Oni su tokom noćne borbe za Prozor uspjeli da se izvuku i bežeći ispred naših jedinica udavili se u ovoj brznoj planinskoj reci.

Prođoh Ramu i dolinom Neretve nastaviv put, gledajući stravičnu sliku skorašnje borbe. Iznad Jablanice naiđoh na štab 2. proleterske divizije. Peko i Mitar srdačno me dočekaše.

— Sačekaj brigadu u divizijskoj bolnici — rekoše mi. — Ona je na levoj obali Neretve gde zatvara mostarski pravac i obezbeđuje napad ostalim našim jedinicama na Konjic. Ovih dana oko Konjica vodi se teška borba, pa smo u pomoć 3. diviziji uputili 4. proletersku brigadu. Samo da Konjic padne, pa je naš dalji prodor obezbeđen — reče Peko oduševljeno.

Sa brigadom sam se sreo 1. marta ispod Jablanice; bila je u pokretu prema Prozoru. »Situacija je vrlo ozbiljna« — rekoše mi u štabu. Nemci nadiru od Koniica i Gornjeg Vakufa, Italijani od Livna i Mostara, a četnika već sada sa one strane Neretve ima nekoliko hiljada: pa ustaše i domobrani; dakle, ima ih sa svih strana, svih boja i svi udruženi protiv nas. Najopasnija je grupa koja napada od Gornjeg Vakufa jer je sada u okolini Prozora smešteno 4.500 ranjenika.

I baš ta grupa uspela je da se probije i približi na desetak kilometara od njih. Brigada je dobila naređenje da se čim pre prikupi u rejonu Makljena (severno od Prozora), pričao mi je Lune dok smo išli uz Neretvu. Pošto mi rana nije dozvoljavala da idem u borbu, zadužiše me da prikuDljam i sređujem obaveštajne podatke. Vraćao sam se istim putem; došli smo do Rame. Jake eksplozije odjeknuše dolinom i iznenadiše nas.

— Naši ruše mostove na Neretvi — objasni nam Aleksa Dejović.

— Sta će biti sa našim prodorom u Hercegovinu — pitali smo se mi i pravili planove naših daljih pokreta. Ili idemo nazad u Krajinu, ili preko Bitovnje, u centralnu Bosnu.

Sada smo morali čim pre izbiti na Makljen. Naš 1. bataljon se prevezio italijanskim kamionima koje su vozili italijanski šoferi; ostali bataljoni, kao i obično — peške. Oko ponoći prolazili smo kroz selo Gračanicu. Lune je stajao na cesti i posmatrao našu umornu, pospanu kolonu.

Pogledah kroz razdvojena brvna neke zgrade i ugledah svetlost na koju me Lune upozori:

— Tamo je drug Tito, kod njega su komandant i komesar brigade.

Malo kasnije stiže nas komesar brigade Aleksa i saopšti naređenje druga Tita da nijedan ranjenik ne srne pasti neprijatelju u šake.

— Predstoji nam težak okršaj — dobaci Aleksa i odjuri na konju dalje. Moj konjić teško stiže kolonu iako smo se obojica svesrdno zalagali.

Svitalo je kada smo stigli u selo Lug, gde i zadanismo. Celoga dana avioni su nadletali, proletali. Po okolnim brdima grmelo je i ječalo kao da se planine ruše. Od svega su mi bili najdosadniji ovi avioni, na koje se žalio i neki sanjivi drug.

Odmah s večera nastavismo pokret. Prolazili smo kroz Prozor. Grupa boraca, žena i dece okupila se i radoznalo posmatrala našu kolonu. Otkud ovaj narod tu? Malo kasnije stigosmo u štab divizije.

— Ovo nam je bio najkritičniji dan ustanka — reče komandant Peko, uvodeći štab brigade u situaciju. — Nemci su probili položaje 1. dalmatinske brigade i zauzeli Crni vrh. Ubacili smo vaš 1. bataljon u borbu. Crni vrh je nekoliko puta menjao vlasnika; najzad smo uspeli zadržati dalje nastupanje neprijatelja. Kod 7. divizije bila je čak i gora situacija. Nemci su ovde uspeli da oko podne izbiju na Vilića gumno i kada im više ništa nije stajalo na putu da se spuste u Prozorsku dolinu među ranjenike, stigao je 2. bataljon 4. crnogorske brigade. Razvila se takva borba u susretu gde nije bilo vremena da se puni puška i puca; odlučivali su kundak i nož. Brdo je prelazilo iz ruke u ruku. Stigoše i Krajišnici. Vilića gumno ostade u našim rukama. Na njemu pade 28 drugova, od toga 14 komunista — završi Peko.

Tokom noći 2/3. marta prikupljanje 2. proleterske brigade južno od Makljena bilo je završeno. Štab brigade smestio se u selo Gmić. Iza Makljena prema Vakufu je grmelo, vodila se teška borba. Spavali smo, kada nam je 3. marta izjutra kurir doneo naređenje štaba divizije da u 15 časova zajedno sa drugim jedinicama napadnemo nemačku grupaciju koja od Gornjeg Vakufa napada ka Prozoru.

Brigada je napadala duž ceste koja je vodila preko prevoja Makljen, između visova koji je sa jedne i druge strane nadvišavaju. Trebalo je prvo osvojiti te visove. Brigada se nalazi u centru borbenog rasporeda: desno od nas napadali su 1. dalmatinska, 3. sandžačka i 1. proleterska brigada, a levo delovi 7. divizije, 4. crnogorske i 3. krajiške brigade. Premda je cela grupa napadala radi natkriljavanja neprijateljske grupa-

cije, za našu brigadu ovo je bio čisto frontalni udar. Trebalo je razbiti nemačke jedinice da bi se moglo dalje napredovati.

Napad smo počeli u određeno vreme. Desno od ceste napadao je 1. bataljon koji je sa 1. dalmatinskom brigadom trebalo da ovlada Crnim vrhom i goni neprijatelja ka Vrbasu. Levo od ceste, prema selu Pidriš, napadali su 2. i 3. bataljon; 4. bataljon se prikupljao na Makljenu kao brigadna rezerva. Štab brigade je bio blizu artiljerijskih položaja, odakle se video gotovo ceo napadni odsek brigade.

Svuda oko nas zemljište je bilo izrovano artiljerijskim granatama i avionskim bombama, ali pokušaji neprijatelja da neutrališe našu artiljeriju ostali su bez rezultata. Ona je i dalje dejstvovala, a zatim smo gledali kako se streljački stroj 1. bataljona penje od Krčevina ka k. 1164. Partizani su se jedan po jedan prebacivali. Bombe i kratki rafali učestaše. Naša artiljerija otvori vatru po Crnom vrhu. Za to vreme 2. i 3. bataljon u koloni zaroniše u Palske šume, ali borba ne dobi uobičajeni tempo. Videlo se da naši bataljoni očekuju mrak. Tada se osećaju sigurnijim, pošto preimućstvo neprijatelja u tehničici noću ne dolazi do izražaja.

Prvi izveštaj stigao je od 1. bataljona. Javljaju da je zauzet Crni vrh, ali ih je na suprotnoj padini dočekao vatrom utvrđeni neprijatelj, a zatim izvršio i protivnapad. »Ponovo smo na polaznom položaju, nemamo veze sa 1. dalmatinskom brigadom« — stajalo je u izveštaju, kao i da su zaplenili tri »šarca«, dosta municije i drugog materijala.

Komandant brigade je odlučio da pojača napad na desnom krilu uvođenjem u borbu i 5. bataljona. Pred zoru se rasplamsala borba na celom napadnom sektoru brigade. Nemci su se uporno branili, ali se po vatri primećivalo da se front pomjera. Do jutra, na desnom krilu, 1. i 5. bataljon, zajedno sa Dalmatincima, zauzeli su Crni vrh gde je zaplenjeno dva »šarca«, dva brdska topa i dva bacača. Neprijatelj se zadržao na Puklevecu i Malom crnom vrhu, odakle je pružao žilav otpor.

t 2. i 3. bataljon uspeli su u toku noći podići selu Pidriš. Iz kuća i rovova Nemci su preciznom vatrom zaustavili naš streljački stroj. Borba se nastavila u toku dana. Naša artiljerija Uspešno je dejstvovala. Lepo smo vidjeli eksplozije granata lijevo od ceste, po selu Pidriš. Posle podne je leva kolona, obuhvatom sela Pidriš preko Orlovače, uspela da protera Nemce iz Se^{la}, ali joj je ponestalo snage za gonjenje razbijenog neprija-

telja, pa su se Nemci već na prvim sledećim kosama sredili i zaustavili naše dalje napredovanje.

Na desnom krilu su tokom dana postignuti izvesni uspesi, ali nije i rešena bitka.

U rano jutro, 5. marta, brigada je napadala punom snagom. Desno od ceste i dalje su jurišali 5. i 1. bataljon; u pravcu sela Mačkovca uveden je u borbu 4. bataljon, a levo od njega napadali su 2. i 3. bataljon. Nešto kasnije u borbu je stupila i tenkowska četa VS. Artiljerija je odlično radila, a osmatrači su sa pogodnih mesta pratili njeno dejstvo i telefonom komandovali upravljanje vatrom.

Borba je bila interesantna baš zbog tesnog sadejstva pešaka, artiljerije i tenkova.

Bio sam manje-više samo posmatrač. Hramajući išao sam od jedinice do jedinice, tamo gde sam mislio da će biti najinteresantnije. Borba je bila žestoka. Pravi krkljanac. Nemci su se uporno branili, ali su naši ipak polako napredovali. Kuriri nam privedoše nemačkog zarobljenog majora, koji na naše pitanje odgovori da se zove Šteker, ali nije hteo da kaže koje jedinice napadaju od Vakufa. Iznenadio se kad je video naše tenkove, topove, bojište isprepletano žičanim vezama.

— Ovo niste imali prošle godine na Romaniji. Otkud vam sada? — zapita nas nabusito.

— Oteli smo od vas i vaših saveznika Italijana — usledio je kratak odgovor, usled čega se nabusiti Švaba smrče. Oborene glave išao je major pred kuririma ka štabu divizije, ne pokušavajući više bilo šta da pita.

Okolo podne borba je dostigla vrhunac. Nemci počеше da se povlače, a Terzić naredi da ih gonimo. Pojava tenkova i snažan napad bataljona leve kolone naročito pokoleba Nemce. Naši zauzeše Mačkovac. Nemci pobegoše kroz Vakuf, ali se opet središe. Stigosmo ispred sela Mračaj. »Šarci« rafalima zasuše naš streljački stroj. Sa Strmice nas zasu minobacačka, a odnekle iz daljine i artiljerijska vatra. Od Sarajeva se začu huka motora. Jedna za drugom »štuke« sručiše bombe oko Vrbasa. Verovatno su tražile jedinice 1. proleterske divizije.

— Nemcima tamo ne ide dobro, dobaci Lune koji je do gledom pratio ovo bombardovanje.

Malo kasnije ponovo »štuke«. Sada se ustremiše na streljački stroj 2. i 3. bataljona. Krenuh sa osmatračnice prema položajima 4. bataljona, od koga me je delila samo jedna uvalica. Lepo sam video drugove kako pucaju, pretrčavaju, ležu, opet se

dižu i tako stopu po stopu potiskuju Nemce. Pokušah da ih raspoznam. Komandovao je Pero Graovac, visoki mladić, za koga mi u štabu brigade rekoše da dobro rukovodi bataljonom. Odjednom ugledah jato aviona od Bugojna. Legoh u udolicu i izbrojah 12 »štuka«. Na koga li će se okomiti? Napraviše nekoliko krugova, potom suziše krug i bi mi jasno da će tu dejtvo-vati. Prva se ustremi, zavrišta njena sirena i bomba pade u streljački stroj bataljona. Za njom druga i tako redom svih 12 »štuka« obrediše se po tri puta. Zatim nastaviše sa mitralji-ranjem. Na sve strane zrna su se zabadala u meku zemlju.

Iz istog pravca ukaza se 9 »dornijera« koji samo sme-niše »štuke«.

Izgleda da im je 4. bataljon bio najopasniji kada se ovo-liko okomiše na njega. Hoće li iko živ ostati? Pojaviše se i naši prvi ranjenici. Krvavi, garavi i kaljavi išli su polako ili su im drugi pomagali. Ima li mrtvih? — zapitah.

— Ne znamo, svakako ima — odgovoriše mi smrkuta po-gleda.

Kada sam stigao do mesta gde je bio bataljon, na izrovanoj kosi zatekoh grupu drugova sa teško ranjenim komandantom Graovcem, dok je glavnina bataljona prodirala ka Mračaju.

Tokom celog dana Nemci su se uporno branili. Predveče, uz snažnu vatru artiljerije, 4. bataljon zauze Mračaj, 2. i 3. podiđoše selu Jelača. Iz Mačkovca dođoše tankete. Obilazeći vrtače i iarkove, uključiše se u streljački stroj pešadije, te usle-di snažan napad na celom brigadnom frontu, što zbuni Nemce. Otpor poče da slabi.

— E, Švabo, vidi i ti kako je protiv tehnike ratovati — graknuše razdragani borci.

Kolone nemačke pešadije, kamiona i artiljerije zaglaviše ulice Vakufa. Do tada nismo imali prilike da vidimo ovoliko nemačku vojsku i da ovako beži ispred naših jedinica. Radost pobe-de sve nas obuze.

Sumrak se polako spuštao u dolinu Vrbasa. Naš streljački stroj približavao se Vakufu, odakle su razbijeni delovi Nemaca pružali otpor ali ne tako jak. Kurir koji je odveo majora Šte-kerja stiže zadihano i pruži pismo komandantu brigade.

»Obustavite gonjenje i čim pre prebacite se u Jablanicu« — stajalo je u naređenju komandanta divizije.

— Ipak idemo u Hercegovinu, pretpostavljao je koman-dant brigade i zapita Luneta šta on misli. Ovaj ne poreče takvu

moгуćnost ali je nije smatrao apsolutnom jer su mostovi na Neretvi porušeni.

— Neka naredе, прећи ћемо — dobaci Aleksa.

Bataljoni obustaviše gonjenje i brigada po mraku krenu vijugavim serpentinama niz Makljen ka Prozoru. Radi bržeg kretanja prebacivali smo se kamionima, grupa po grupa, dok su umorni partizani polako maršovali. Morali smo čim pre forsirati Neretvu, još dok su Nemci zbunjeni današnjom našom pobedom. Radost pobede još nas nije napustila. Zadatak je izvršen. Ranjenici su spaseni. Dosta drugova dalo je svoje živote za ovu pobjedu. Naša brigada, za ove dve noći i dva dana, imala je 102 mrtva i ranjena. Kako je težak put do pobjede i kako se ona mora skupo platiti.

PUT JE OTVOREN

Neretva je ispod ušća Rame hućala i besomućno udarala u tvrde granitne stene koje su joj tu izrazito suzile korito. U noćnoj tišini huka pomahnitale reke činila nam se još strašnijom.

Dremuckao sam u kabini zaplenjenog italijanskog kamiona koji je jurio cestom pored reke. Brigada se po delovima prebacivala ka Jablanici. Bila je prošla ponoć kada smo stigli u gradić obavijen gustim mrakom. Sporazumevali smo se dovikivanjem. Sa Zljebina i Crnog vrha razveze poneki četnički rafal. Odjekne poneki pucanj i sa druge strane Neretve ali, iako su zrna fijukala oko nas, niko na to ne obrati pažnju.

Četnici su posle našeg odlaska na Makljen zaposeli Jablanicu. Juče su bili upućeni delovi 2. dalmatinske brigade sa tenkovskom četom da ih rasteraju.

— Četnici, videći tenkove, pomislili su da smo Italijani i požurili da se postroje za pozdrav. A mi smo im odzdravili rafalima iz mitraljeza — pričao nam je jedan borac iz Dalmatinske brigade, mućeći se da popravi redenic na puškomitraljezu. Do zore je u Jablanicu stigao deo brigade koji je trebalo da ovde forsira Neretvu: 2, 4. i 5. bataljon. Lune je sa 1. i 3. bataljonom krenuo sa Makljena na položaj kod Ostrošca da bi se tamo pojaćale snage što su se borile sa nemaćkom grupom koja je nadirala od Konjica.

Osvanuo je 6. mart. Pucnjava sa visova iznad Jablanice bivala je sve žešća. Tokom noći četnićke grupe su se sredile, a verovatno su im pristigla i neka pojaćanja pa su sada pokuša-

vale da nas potisnu u dolinu Rame. U pomoć Dalmatincima uputismo naš 2. bataljon da se obračunaju sa ovom nasrtljivom grupom. No nešto zbog neizvesnosti ishoda, a zbog avijacije, komoru smo izvukli iz gradića. Znali smo da će joj intendant Dragi naći pogodnije mesto, jer je u tome imao dosta iskustva.

Situacija je bila teška. Nemci su napadali i sa zapada od Ravnog i sa severa od Gornjeg Vakufa, a najuporniji su bili oni sa istoka od Konjica. Sa jugozapada i zapada (od Mostara) nadirali su Italijani zajedno sa četnicima, a sa juga (na drugoj strani Neretve) položaje oko reke i okolne visove zaposele su isključivo četničke snage. Operativno okruženje naših snaga, sa oko 4.500 ranjenika u dolini Neretve i Rame, neprijatelj je težio da pretvori u taktičko, te je danonoćno napadao sa zemlje i iz vazduha.

Naša brigada dobila je zadatak da, pošto 2. dalmatinska brigada stvori mostobran prede Neretvu i u prethodnici glavnine izvrši proboj položaja u pravcu Prenja, otvarajući put ostalim snagama i ranjenicima. Zadatak nije bio nimalo lak. Pred nama je bila plahovita reka, širine oko 80 metara, bez gazova, pa se prelazak morao izvršiti preko srušene konstrukcije mosta. Preći preko mosta po danu ne bi bilo lako, pogotovo što se odmah dižu visoke padine Prenja, koje su zaposeli četnici.

Padom mraka pridružih se Krcunu i Aleksi koji krenuše ka mostu. Bili smo nestrpljivi. Pomrčina je bila tako gusta da se ništa nije videlo. Saplitali smo se i pitali hoće li Dalmatinci uspeti da odbace četnike. Kada smo prišli mostu dočeka nas zaglušujuća huka reke, prasak bombi i reski mitraljeski rafali s druge strane. Znači naši su prešli. Odmah zatim jedan dalmatinski bataljon u koloni po jedan nestade u ponoru reke. Tehniku prelaska objasni nam komandant bataljona. »Prvo smo konopcima spustili nekoliko boraca u duboko korito da bi hvatali one koji se sada šuljaju niz strminu da ne odlete u reku. Zatim se j?dan za drugim hvataju srušene željezne konstrukcije. Negde se mogu služiti i rukama i nogama, a negde moraju prelaziti samo držeći se rukama viseći nad ponorom. Nije lako ali ćemo preći« — završi ovaj hrabri Dalmatinac na kraju.

Pucnjava oko mosta bila je dosta jaka, a gvozdена konstrukcija zvonila je od kuršuma. Za dalmatinskim, krenula su naša tri bataljona; prvo 4. koji je po prelasku reke trebalo još u toku noći da upadne u selo Krstac i odbaci četničke snage koje se tamo zateknu; za njime je bio 2. koji je po prelasku, levo od 4, trebalo da odbaci četnike u okuci Neretve i omogući ostalim

snagama brigala da tu pregaze reku; 5. bataljon dobio je zadatak da se za 2. i 4. provuče kroz četnički stroj i zajedno sa Dalmatincima napadne neprijatelja s leđa, razbije ga i oslobodi prelaz kod mosta.

U ranu zoru, 7. marta, bataljoni su stigli na određena mesta. Svitalo je. Čisto nebo obećavalo je lep i sunčan dan. Četnici u selu Krstac mirno su spavali. Pucnjava dole pored reke nije ih uznemiravala, jer su mislili da to obezbeđenje razbija strah. Oni pak na položaju pored reke smatrali su da će, čim svane, lako se obračunati sa grupom partizana koja je prešla preko mosta i tu zaleгла pa se pripucava sa njima.

I kada su se najmanje nadali, na četnike i u selu i dole kod mosta sručio se uragan. Iznenađeni, sanjivi, neki i neobučeni, bežali su pod kišom kuršuma. Naš 5. bataljon i Dalmatinci brzo su razbili četničko obezbeđenje kod mosta. Isto tako su 2. i 4. bataljon lako osvojili selo Krstac. Štabovi i glavina četničkih snaga odstupili su ka Gradacu. Na Štrbinama i Poljani uspeli su da se srede i izvrše protivnapad, te da potisnu naše bataljone nekoliko stotina metara. Sa peste je usledila jaka vatra naše artiljerije koja je znatno pomogla našem streljačkom stroju u ponovnom jurišu. Četnici nisu izdržali i počeli su da se povlače. Haubice, topovi i tenkovi dali su i ovog puta doprinos pobjedi; mostobran je proširen, a pošto za artiljeriju i tenkove više nije bilo puta, prekrili su ih hladni valovi Neretve, u koju su po naređenju stropoštani.

Kuriri su stigli. Štab 2. proleterske brigade sređivao je podatke. Tokom noći i rano izjutra ubijeno je oko 130, a zarobljeno 105 četnika. Grupa Lukačevića pretrpela je težak poraz. Komandant brigade, sa užim delom štaba, krenuo je na drugu stranu reke. Bio sam zadužen da organizujem prolaz ostalim delovima brigade: pratećoj četi, komori i sanitetu.

Oko mosta je vrilo. Otkuda ovalike komore sada tu, čudili smo se. Prelaz za njih još nije obezbeđen. Huka reke stopila se sa kucanjem čekića i vikom ljudi. Svima se žurilo na drugu stranu. Samo da se ne pojave avioni! Sunce je obasjalo vrhove planine. Zabrinuto smo gledali prema Mostaru odakle se primećivala izmaglica. Samo neka je Mostarski aerodrom u magli!

Odjutriilo je, most je osposobljen za prelazak i tada se otegnu kolona konjovodaca i konja. Avioni se ne pojaviše. Mi nastavismo pokret ka Krstaču. Pored puta, bilo je dosta pogi-

nulih četnika. Na Strbinama naidosmo na štab 4. bataljona. Komandant Božo, zadovoljan ishodom borbe, pričao je kako su se provukli uz jednu vododerinu, uspeli da neprimećeni stignu do Krstača i iznenada upadnu među glavninu četničkih snaga. »Zahvaljujući iznenadjenju, zadatak smo izvršili dosta lako«, reče nam na kraju.

Dalji pokret brigade odvijao se uz veće ili manje borbe. Zanoćili smo u kolibama u rejonu Breze. Sneg je ovde bio dosta dubok, negde i preko jednog metra. Ložili smo vatre ali i kraj njih na visini od 1.447 metara teško smo se borili sa hladnoćom. Drhteći od zime činilo nam se da toplo proleće neće nikada stići.

Rano izjutra pojaviše se avioni. Na snežnoj belini bili smo sasvim uočljiva meta. Avioni počеше bombardovati, a u isto vreme artiljerija od Konjica počе tući po Javorku, Golom brdu i Brezi. Od avionskih bombi ranjena su dva druga. Ubili su nam i dva konja i porušili nekoliko koliba.

Krenuli smo dalje i odmah se sudarili sa četničkim streljačkim strojem koji je nadirao iz Idbara. Razvi se snažna borba sa četnicima koji su se tokom noći sredili i pokušavali da nas protivnapadom ponovo nabace u dolinu Neretve. Juriši su se smenjivali naizmenično. Sve pokušaje četnika, podržane avijacijom i artiljerijom, uspeli smo osujetiti, a predveče ih i razbiti. Bežali su ka dolini Idbara i Konjica. Tek ovom pobedom mogli smo biti sigurni da je neophodni mostobran ostvaren.

Brigada krenu dalje. Noć je bila poodmakla kada smo se strmim puteljkom spuštali ka selu Mehaja. Gledali smo kako na susednom platou niču vatre: deset, dvadeset, na stotine. To su bili četnici. Znači, i dalje su nam predstojale teške i naporne borbe sa njima.

Nikola UUBIČIĆ